

दलित महिलांचे विचारविश्व आणि कार्यक्षेत्र एक अभ्यास

अर्चना शाम हिवराळे

संशोधक विद्यार्थ्यानी

सिद्धार्थ महाविद्यालय ता.जाफराबाद जि.जालना

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा जातीने बनलेला आहे. कुटुंबाचे प्रकार हे पितृसत्ता, मातृसत्ता या दोन पद्धतीने असलेले आढळते. ही प्रथा फार प्राचीन काळापासून भारतामध्ये पहावयास मिळते. मातृसत्ता स्त्रियांना स्वातंत्र्य प्रदान करते तर पितृसत्ता ही पुरुषांना स्वातंत्र्य बहाल करते. पितृसत्ता हे पुरुष केंद्रीय असल्यामुळे भारताने पितृसत्ताक समाजाची अंमलबजावणी होते. पितृसत्ता असल्यामुळे समाजामध्ये जातीव्यवस्था शोषण यासोबत निरर्थक अशा प्रथा, परंपरा, धार्मिक कर्मकांड यामुळे भारतातील स्त्रिया मग त्या उच्चवर्णीय असो किंवा खालच्या वर्णातील असो त्यांना दुहेरी-तिहेरी शोषणाचे बळी पडलेल्या आपल्याला दिसून येतात. असे असले तरी स्त्रियांनीही आपले बौद्धिक विचार फार प्राचीन काळापासून मांडलेले आहेत.

आज स्त्रिया स्वतंत्र सुशिक्षित असले तरी आज आधुनिक मानल्या जाणाऱ्या समाजामध्ये त्यांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, मुक्त आवाज, स्वातंत्र्य ओळख या गोष्टींवरती बंदी घालून उच्चवर्णीय स्त्रियांना धर्माच्या नावाखाली विविध आचरण आणि पूजा आर्चा यांच्या नावाखाली शोषण करून त्यांना मानसिक गुलाम केले आहे. परंतु त्याच विरोधात असलेल्या आणि आधुनिक विचारसरणीने प्रेरित झालेल्या खालच्या वर्णातील म्हणजेच ज्यांना आपण दलित, अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर मागासवर्गीय या वर्गातील स्त्रियांचा जर दैनंदिन कौटुंबिक अभ्यास केला तर हे सर्व गुण आपल्याला त्याच्या दैनंदिन आचरणात दिसून येतात. भारतीय पुरुषसत्ता ही धर्म आणि कुटुंब यांच्या बळावर स्त्रियांचे शोषण अतिशय पद्धतीशास्त्रने करत आलेली आहे, तर ती आजही करत आहे. म्हणून अशा प्रकारचे संशोधन होऊन स्त्रियांना त्यांचे हक्क आणि कर्तव्य त्याचबरोबर त्यांचे स्वातंत्र्य याची जाणीव करून देणे हाच आहे.

भारतीय समाजाच्या सर्वात खालच्या पायरीवर असलेल्या दलित महिलेने ब्राह्मण व्यवस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ असलेल्या सामाजिक निषिद्धता आणि प्रतिबंधांचे उल्लंघन केले; पितृसत्ता, धर्म आणि वांशिकता यांना नेहमीच जोरदार आव्हान दिले गेले आहे. विचारांचे क्षेत्र असो किंवा संघर्षाचे, दोन्ही

पातळ्यांवर ते प्राचीन काळापासून आजतागायत आपल्या अस्तित्वासाठी आणि ओळखीसाठी लढा देत आहे.

आधुनिक महिला चळवळीची सुरुवात १८ व्या शतकापासून मानली जाते, परंतु आपण दलित महिला चळवळीची सुरुवात बौद्ध काळापासून मानतो. दलित महिला चळवळ केवळ २०० वर्षे जुनी नाही तर शतकानुशतके जुनी आहे, ज्यामध्ये बौद्ध काळात दलित वर्गातील थेरी सुमंगला आणि पूर्णिमा दासी यांनी लिहिलेल्या कविता दलित स्त्रीवादाच्या पहिल्या शक्तिशाली अभिव्यक्ती मानल्या जातात. सुनमगला, मुक्त आवाजात, स्वतःला शोधून काढल्याचे जाहीर करते, म्हणजेच तिच्या अस्तित्वाची ओळख पटवण्याच्या दीर्घ वेदनादायक प्रक्रियेतून गेल्यानंतर, ती एका मुक्त आणि स्वतंत्र स्त्रीसारखी स्वतःला व्यक्त करते आणि गाते -

मी मुक्त आहे, मुक्त संपत्ती आहे, दळण्यापासून मुक्त आहे, मी भांड्यातही खूप आनंदी आहे, मी माझ्या पतीचा द्वेष करू लागली आहे, मी आता त्याचे संरक्षण सहन करू शकत नाही, म्हणूनच मी गर्जनेने लोभ आणि द्वेष नष्ट करते आणि मी ती स्त्री आहे जी झाडाखाली बसून स्वतःला म्हणते, हा ! हे आनंद आहे आणि ती त्याचा आनंदाने विचार करते. तीच्या मारहाणीमुळे त्रस्त सुमंगलाला मुक्ततेचा मार्ग सापडतो. दलित महिलांच्या जीवनातील गुदमरणान्या आणि शोषणाच्या क्षणांना दासी पौर्णिमेने खूप प्रभावीपणे व्यक्त केले आहे. मी पाणीदार होतो. नेहमी पाणी भरणे हे माझे काम होते. माझ्या मालकिणींच्या शिक्षेच्या भीतीने, मला त्यांच्या संतप्त अत्याचारांना त्रास देत, कडाक्याच्या हिवाळ्यातही नेहमीच पाण्यात उतरावे लागे. दलित महिला सर्व बाजूंनी शोषणाच्या बळी आहेत. दलित असल्यामुळे, स्त्री असल्यामुळे, आणि त्याहूनही वर ती दलित महिला आहे, आणि चौथे कारण गरिबी आहे. सर्वत्र शोषण, अन्याय आणि अत्याचार असूनही, ती काळासाठी सतत संघर्ष करत आहे. मध्ययुगीन काळातील काही दलित संत कवी असे आहेत जे त्यांच्या अतुलनीय प्रतिभेमुळे आणि दृढनिश्चयामुळे, विविध जातींच्या कटांना बळी पडूनही, विस्मृतीच्या अंधारात हरवून न जाता काळाच्या मार्गावर त्यांचे महत्त्वाचे पाऊलखुणा सोडण्यात यशस्वी झाले. तरी त्याचा मार्ग खूप कठीण होता. १४ व्या शतकातील दलित संत लालादेहबद्दल आपले मत मांडताना म्हटले आहे की, 'लल्ला किंवा लाल ही काश्मीरमधील धेधवा मेहतर जातीची एक महिला होती, जी सामाजिकदृष्ट्या निम्न दर्जाच्या कुटुंबातील असूनही, खूप उच्च आदर्शाची होती.' तिच्याबद्दल असे प्रसिद्ध आहे की ती शैव पंथाचे अनुयायी असलेली एक भटकंती वेश्या होती. चौदाव्या शतकातील संत लालादेह, ज्यांना काश्मिरी कवितेचे जनक देखील म्हटले जाते, ते काही काळापूर्वीपर्यंत मुख्य प्रवाहातील भक्ती कविता चर्चा आणि व्यासपीठापासून पूर्णपणे अदृश्य होते. दलित साहित्य आणि दलित महिला चळवळ नेहमीच परदेशी विद्वान डॉ. गिरीश आणि डॉ. बॅनेट यांचे आभारी राहिल, ज्यांनी त्यांच्या अथक प्रयत्नांनी,

रस्त्यावरून रस्त्यावर, गावोगावी फिरून संत लालादेह यांच्या कविता शोधल्या आणि "लल्ला वाक्यानी" मध्ये त्यांचे वाख संग्रहित केले. संत लालादेह यांनी त्यांच्या वाखांमधून जातिव्यवस्था, धार्मिक कट्टरता, अस्पृश्यता यांच्या विरोधात अतिशय सोप्या आणि सरळ भाषेत वाख म्हणजेच श्लोक लिहिले आहेत. संत लालादेह यांनी मूर्तीपूजेसह स्वर्ग आणि नरक या संकल्पनेचे खंडन केले आहे. संत लालादेह यांनी ज्या दृढतेने अस्तित्वाची भावना स्वीकारली आहे ती दलित महिलांच्या उच्च लवचिकतेचे प्रतीक आहे –

आपण तिथे होतो, भविष्यातही राहू, आपण अज्ञात काळापासून येत आहोत, आपण आणि मरणार, प्राण्याचे येणे आणि जाणे संपणार नाही, हा सूर्याचा धर्म आहे.

मध्ययुगीन काळातील मराठी भाषेतील आणखी एक प्रसिद्ध दलित संत कवयित्री जनाबाई आहेत, ज्या संत ज्ञानदेवांच्या दासी होत्या. त्यावेळी वाहणारा भक्तीचा प्रवाह जनाबाई त्या भक्तीच्या प्रवाहाविरुद्ध एका वेगळ्या प्रकारची भक्ती सुरू करते ज्यामध्ये देव देवाऐवजी एक सामान्य मानव बनतो. जनाबाई म्हणते – जानी फरशी झाडत आहे आणि देव कचरा गोळा करून डोक्यावर घेऊन जात आहे. भक्तीने पराभूत झालेला देव नीच काम करत आहे. जानी बिठोबाला विचारते की मी तुझे कर्ज कसे फेडू?¹

हा तोच देव (बिठोवास) आहे ज्याला प्रसिद्ध कवयित्री मीराबाई 'एकमेव पुरुष' म्हणतात. जरी मी पूर्णपणे सहमत आहे की भक्ती युगात मीराबाईसारखे क्रांतिकारी पात्र दुर्मिळ आहे, परंतु दलित संत कवी तिला एका पुरुषाच्या वर्तुळातून बाहेर काढतात आणि एका सामान्य माणसाप्रमाणे तिच्या स्वतःच्या जमिनीवर आणतात. येथे दलित आणि दलितेतर महिलांच्या कामांमध्ये मूलभूत फरक दिसून येतो. जनाबाई भक्तीला हक्क मानतात. उपकार करण्याचे किंवा मोक्ष-स्वर्ग प्राप्त करण्याचे साधन म्हणून नाही. देवाची पूजा करण्याच्या अधिकारासोबतच त्यांना पूर्ण अभिमानाने बाजारात जायचे आहे. असे केल्याने त्यांना बदनामी होण्याची भीती नाही. सर्व लाज सोडून द्या आणि गर्दीच्या बाजारात स्वतःला विकून टाका. तरच तुम्ही देवाला शोधण्याची आशा करू शकता. मी हातात झांज आणि खांद्यावर वीणा घेऊन गर्दीच्या बाजारात जाईन. मला कोण थांबवू शकेल? माझ्या साडीचा पल्लू पडला तरी मी गर्दीच्या बाजारात जाईन. काळजी न करता, विचार न करता, विचार न करता. दलित संत कवयित्रींचा लढा, मंदिर प्रवेशापासून ते देवाची पूजा करण्यापर्यंतच्या अधिकारासाठी असला तरी, देवाच्या पक्षपाती वृत्तीचा निषेध करण्यासाठी देखील आहे कारण त्यांना हे समजते की देवही दलित महिला असण्याचे त्यांचे दुःख संपवू शकत नाही. धोबी जातीतील बंगाली भाषेतील दलित कवी रामी म्हणतात -- जे लोक घरात लपून बसतात आणि चांगल्या लोकांना शिव्याशाप देतात. त्यांच्या डोक्यावर वादळ येऊ दे. मी या अन्यायाच्या देशात आता जास्त काळ राहू शकत नाही. मला तिथे जायचे आहे जिथे छळ नाही. दलित कवयित्री रामी यांच्याबद्दल विडंबना अशी आहे की आज जरी रामी यांनी रचलेले दुर्मिळ श्लोक सापडले तरी ते त्यांचे पती आणि प्रसिद्ध वैष्णव कवी चंडीदास

यांच्या श्लोकांमध्ये समाविष्ट आहे. नेहमीच असे घडले आहे की जर पती-पत्नी दोघेही समान काम करत असतील तर पतीला महत्त्व मिळते. भक्त कवी रामी यांच्या बाबतीतही असेच घडले आहे. त्यामुळे खूप शोध घेऊनही त्याच्या पोस्ट सापडत नाहीत. आपल्याला जे काही मिळते ते फक्त लोककथा, कथा आणि दंतकथा असतात. मध्ययुगीन काळात इतर अनेक दलित संत कवयित्री होऊन गेल्या, ज्यांची नावे आपल्याला माहिती आहेत आणि अनेकांचा शोध भूतकाळाच्या गर्भातून अजून लागलेला नाही. पण आता तो काळ दूर नाही जेव्हा इतिहासाच्या खोलात लपलेल्या या लेखकांना भविष्यात निश्चितच योग्य स्थान मिळेल जे त्यांना आतापर्यंत मिळालेले नाही.

आता प्रश्न असा उद्भवतो की, विचारशील आणि वैचारिक लेखन करूनही हे दलित कवी साहित्यिक समाजात आपले स्थान निर्माण करू शकले नाहीत याचे कारण काय आहे? कदाचित याचे मुख्य कारण म्हणजे संशोधक आणि इतिहासकारांचा या दलित कवींबद्दलचा दृष्टिकोन भेदभावपूर्ण होता आणि ते जातीय भेदभावाने ग्रस्त होते. ब्राह्मणवादी, पितृसत्ताक समाजात दलित महिलांना सर्वात खालचा दर्जा होता आणि म्हणूनच त्यांच्याबद्दलचा दृष्टिकोन घृणास्पद होता.

दलित महिलांविरुद्ध भेदभाव फक्त साहित्याच्या क्षेत्रातच झाला आहे असे नाही. साहित्याबरोबरच, या पूर्वग्रहांमुळे, विविध सामाजिक आणि राजकीय चळवळींमधील त्यांचा सहभाग आणि नेतृत्व तर दूरच, त्यांचे नावही घेतले जात नाही. या कारणास्तव, दलित संत कवी तसेच दलित महिला चळवळीतील नेत्या आणि कार्यकर्त्यांची उपस्थिती कोणत्याही इतिहासात शून्य असल्याचे आढळून येते, मग तो दलित इतिहास असो किंवा दलितेतर इतिहास. दलित महिला चळवळीची आणि लेखनाची एक दीर्घ परंपरा आहे; आता पुराव्यांची कमतरता नाही; आज दलित महिला त्यांच्या अस्तित्वाबद्दल आणि ओळखीबद्दलचे प्रश्न केवळ तीव्रतेने आणि वचनबद्धतेने उपस्थित करत नाहीत तर त्यावर चर्चा देखील करत आहेत. दलित महिला चळवळीचे स्वतःचे आदर्श होते, सावित्रीबाई फुले ते रमाबाई आंबेडकर आणि इतर दलित महिला नेत्यांपर्यंत. आजही, दलित-दलितेतर महिला चळवळीबद्दल चर्चा करताना, आपण परदेशी विचारवंतांकडे पाहणे थांबवत नाही, तर भारतात अनेक दलित आणि दलितेतर महिला विचारवंत आहेत. आपण ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई आणि सावित्रीबाई फुले यांना विसरलो आहोत का ज्यांनी केवळ प्रतिकूल सामाजिक आणि महिलाविरोधी परिस्थितीत काम केले नाही तर महिलांच्या बाजूने परिस्थिती निर्माण करण्यासाठीही सर्वतोपरी प्रयत्न केले? सावित्रीबाई फुले यांनी दलित आणि दलितेतर महिलांसाठी शाळा उघडणे आणि विधवा आश्रम चालवणे हे स्वतःमध्ये क्रांतिकारी यश आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महिला चळवळीची सुरुवात मानतो, तर दलित महिला चळवळ भारतात खूप जुनी आहे. दलित स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात बौद्ध काळापासून झाली असे आपण मानतो.

आजही, भारतीय महिला चळवळीतील उच्चवर्गीय आणि उच्चवर्णीय महिला नेत्या दलित महिला चळवळीच्या नेत्यांना आणि त्यांच्या आदर्शाला संपूर्ण स्त्रीवादी चळवळीचा आदर्श म्हणून स्वीकारण्यास तयार नाहीत.² दलित महिला चळवळीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती त्यांच्या मुक्ततेच्या प्रश्नाकडे सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांशी जोडून पाहते. दलित महिला चळवळीसाठी घरगुती हिंसाचाराबरोबरच सामाजिक हिंसाचारही तितकाच महत्त्वाचा आहे, कारण दलित महिला असल्याच्या कारणावरून दररोज गावांमध्ये, शहरात, कारखान्यांमध्ये आणि शेतांमध्ये अपमान, शोषण आणि अत्याचारांना बळी पडतात. दुर्दैवाने, महिला चळवळ या सामाजिक हिंसाचाराचा मुद्दा घरगुती हिंसाचाराच्या मुद्द्याप्रमाणे तितक्याच वचनबद्धतेने उपस्थित करत नाही. दलित महिला चळवळ केवळ २०० वर्षे जुनी नाही तर शतकानुशतके जुनी आहे, ज्यामध्ये बौद्ध काळात दलित वर्गातील थेरी सुमंगला आणि पूर्णिमा दासी यांनी लिहिलेल्या कविता दलित स्त्रीवादाच्या पहिल्या शक्तिशाली अभिव्यक्ती मानल्या जातात.

आज, दलित महिला राजकीय, शैक्षणिक किंवा इतर कोणत्याही उच्च पदांवर असूनही, त्यांना तोंड द्यावे लागत असलेल्या सामाजिक हिंसाचाराची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. सरपंच झाल्यानंतरही दलित छगीबाईंचा अपमान केला जातो. ओरिसात, दलित मुलगी ममतानायक सायकलवरून शाळेत जात असताना तिची सायकल हिसकावून घेतल्याने तिचा अपमान होतो. आजही दलित आदिवासी महिलांना चेटकीण आणि जादूटोणा म्हणून दगडाने ठेचून मारले जाते. बेदनी आणि बानछडा जातीतील महिलांना जातीच्या व्यवसायाच्या नावाखाली वेश्याव्यवसायात ढकलले जात आहे. देवदासींच्या नावाखाली दलित महिलांचे शोषण अखंड सुरूच आहे. भारतीय महिला चळवळीसाठी, मंदिर, पाणी लढा, सामाजिक, लैंगिक शोषण, अस्पृश्यता यासारख्या दलित महिलांच्या प्रश्नांना काहीच महत्त्व नाही. त्यांच्यासाठी मंदिर आणि पाण्याचे प्रश्न महत्त्वाचे नाहीत कारण त्यांना जन्मापासूनच जातीच्या आधारावर या सुविधा मिळतात. दरवर्षी ८ मार्च रोजी आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला जातो. गेल्या काही वर्षांत महागाईपासून ते स्त्रीभ्रूणहत्येपर्यंतचे मुद्दे उपस्थित केले गेले आहेत परंतु दलित महिलांच्या प्रश्नांना कधीही प्राधान्य दिले गेले नाही. यामागील कारण म्हणजे भारतीय महिला चळवळ उच्च शिक्षित मध्यमवर्गीय महिला चालवत आहेत असे आपण मानावे का? म्हणून, त्याच वर्गाने त्यात भाग घेतला आणि अंक देखील त्यांच्याकडून प्रायोजित केले गेले. पण ते खरे नाही; दलित आणि मागासलेल्या महिलांचा सहभाग खूप जास्त होता पण नेतृत्व आणि मुद्दे त्यांचे नव्हते. दलित महिलांनी कोणत्याही चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, मग ती लोकशाही असो किंवा राष्ट्रीय. सहभागाच्या नावाखाली, ती गर्दीच्या रूपात चळवळीत सहभागी राहिली.

गांधीजींच्या दांडी यात्रेत हजारो दलित महिला सहभागी झाल्या होत्या. मिठाच्या सत्याग्रहात ८०,००० लोकांना अटक करण्यात आली, त्यापैकी १७,००० महिला होत्या, त्यापैकी बहुतेक दलित आणि

गरीब महिला होत्या. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देणाऱ्यांमध्ये झलकारीबाई, उदादेवी पासी, राणी अवंतीबाई लोधी, योद्धा महिला महावीरी देवी, सिंगी बाई, कैली बाई, फूलों, झानो, राणी गुडियालों देवमणी उर्फ बांधणी, शूर मुलगी काली बाई, अविवाहित राजहस्ते-मोर्चा अशी अनेक नावे आढळतील. पण आजही स्वातंत्र्यलढ्यात त्या सुशिक्षित, सुसंस्कृत आणि उच्च वर्गातील महिलांची नावे गणली जातात. जे समाज, घर आणि कुटुंबाच्या चांगल्या सामाजिक-आर्थिक-राजकीय स्थितीशी जोडलेले होते. दुसरीकडे, या दर्जापासून वंचित असलेल्या दलित आणि गरीब समुदायातील महिलांना आठवतही नाही. हा पूर्वग्रह साहित्यात आणि समाजात खोलवर पसरलेला आहे.³

डॉ. आंबेडकरांचा काळ हा दलित महिलांच्या स्वतःच्या आणि समाजाच्या स्वातंत्र्य आणि समानतेसाठी सक्रिय सहभागाचा सुवर्णकाळ होता. पण दुःखाची गोष्ट म्हणजे आंबेडकरांच्या काळात ३०-४० वर्षे चाललेल्या दलित चळवळीदरम्यान लाखो सुशिक्षित-अशिक्षित गरीब घरकामगार, शेतकरी आणि शोषित दलित महिला या चळवळीत सामील झाल्या. त्या केवळ दलित चळवळीत सामील झाल्या नाहीत तर त्यांनी स्वतंत्र दलित महिला संघटना देखील स्थापन केल्या. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी चवदार तलावावर महाड सत्याग्रहात अडीच हजार दलित महिला सहभागी झाल्या होत्या. १२ ऑक्टोबर १९२९ रोजी पुण्यातील पार्वतीबाई मंदिरात प्रवेश करताना डॉ. आंबेडकर आणि दलित महिला नेत्या तनुबाई यांच्या नेतृत्वाखाली हजारो महिलांना काठ्यांनी मारहाण करण्यात आली. नाशिकमधील काळाराम मंदिरात प्रवेश करताना दलित महिलांना ढकलल्यानंतर एका दलित महिलेने पुजाऱ्याच्या तोंडावर जोरदार चापट मारली. या आंदोलनाला संबोधित करताना, राधाबाई बडाले नावाच्या एका सत्याग्रहीने आपल्या प्रभावी भाषणात म्हटले- आपल्याला मंदिरात जाण्याचा, पिण्याचा आणि तलावातील पाणी भरण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे, हा आपला सामाजिक अधिकार आहे. आपल्याला राज्य करण्याचा राजकीय अधिकारही मिळाला पाहिजे. आम्हाला कठोर शिक्षेची चिंता नाही. आम्ही देशभरातील तुरुंग भरू. आपण लाठी आणि गोळ्यांचा सामना करू. आम्हाला आमचे हक्क हवे आहेत. योद्धा कधीही त्याच्या जीवाची चिंता करत नाही. गुलामगिरीत जगण्यापेक्षा मृत्यू बरा. आम्ही आमचे प्राण देऊ पण आमचे हक्क हिरावून घेऊ.

अस्पृश्यता, लिंगभेद, असमानता याविरुद्ध लढणारी दलित महिला चळवळ, दलित महिलांना शाळा आणि महाविद्यालये उपलब्ध करून देणे. वसतिगृह उघडण्यासोबतच, ते लोकांना मासिके आणि वर्तमानपत्रांमध्ये लिहिण्यासाठी प्रेरित करत राहिले. या आंदोलनात कौशल्या बैसंत्री, बेबीताई कांबळे, सुलोचना डोगरे, सीताबाई गायकवाड, तानुबाई कांबळे, राधाबाई बराळ, असे अनेक दलित नेते होते. जर मी त्यांची नावे मोजायला सुरुवात केली तर यादी खूप मोठी होईल. येथे, महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की आंबेडकरांच्या काळात सुरू असलेली दलित महिला चळवळ १९५६ नंतर पूर्णपणे का थांबली? ते

खरोखरच थांबले होते की दलित चळवळीचा अभाव होता की ती दलित महिलांच्या चळवळीला आणि त्यांच्या प्रश्नांना योग्य स्थान देऊ शकली नाही? बाबासाहेबांच्या चळवळीत इतक्या मोठ्या संख्येने सामील झालेल्या दलित महिला त्यांच्या निधनानंतर अचानक त्यांच्या घरी का परतल्या? इतर चळवळींप्रमाणे दलित चळवळही दलित महिलांना समान वाटा देण्यात अपयशी ठरली यात शंका नाही.

गांधीजींच्या दांडी यात्रेत हजारो दलित महिला सहभागी झाल्या होत्या. मिठाच्या सत्याग्रहात ८०,००० लोकांना अटक करण्यात आली, त्यापैकी १७,००० महिला होत्या, त्यापैकी बहुतेक दलित आणि गरीब महिला होत्या. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देणाऱ्यांमध्ये झलकारीबाई, उदादेवी पासी, राणी अवंतीबाई लोधी, योद्धा महिला महावीर देवी, सिंगी बाई, कैली बाई, फूलों, झानो, राणी गुडियालों देवमणी उर्फ बांधणी, राजची शूर मुलगी काली बाई, अशी अनेक नावे आपल्याला पाहायला मिळतील.

आज दलित महिलांना पितृसत्ताकता, जातिवाद, निरक्षरता, गरिबी आणि पूर्वग्रह या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. हे पूर्वग्रह समाजापासून साहित्यापर्यंत आणि चळवळीपासून ते वैचारिक पातळीपर्यंत सर्वत्र विखुरलेले आहेत. एकीकडे दलित साहित्य त्यांना आळशी, खादाड इत्यादी म्हणून दाखवण्यात व्यस्त आहे, तर दुसरीकडे ते दररोज नवीन फतवे जारी करून त्यांची क्षमता आणि प्रतिभा नष्ट करण्याचा कट रचत आहे. ज्या मूल्यांनी दलित लेखक स्वातंत्र्य आणि मुक्तीच्या स्वप्नांनी दलित साहित्य समृद्ध करत आहे, त्याच मूल्यांविरुद्ध, दलित पुरुष दलित स्त्रीला गुलामगिरीच्या बेड्यांमध्ये बांधू इच्छितो. लैंगिक शुद्धतेच्या नावाखाली, तो तिला आपल्या पायाखाली जोडा बनवून आणि सेवनाची वस्तू बनवून तिला सुरक्षित ठेवू इच्छितो. दलित महिला लेखिका आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना दलित महिला पूर्णपणे मूर्ख, अक्षम आहेत, उच्च जातींच्या मांडीवर बसतात आणि दलित पुरुषांना त्रास देतात हे पटवून देण्यात कोणतीही कसर सोडत नाहीत अशा दलित लेखकांच्या बुद्धिमत्तेची मला दया येते. ते अत्याचारी आणि पीडित यांच्यातील फरक विसरले आहेत. त्याला वारंवार जाणवते की तूपाने लेपित केलेल्या रोटीत अर्धा वाटा मागणारी ही बाई कुठून आली, जी आरामात गिळली जात आहे आणि जर ती मागते तर ती दयनीयपणे का विचारत नाही आणि भीक का मागत नाही, ती डोके वर करून का विचारते? दलित पितृसत्ताकता हे दलित महिलांसाठी एक गंभीर आव्हान आहे, ज्याचा दलित लेखक आणि सामाजिक कार्यकर्ते पूर्ण जाणीवपूर्वक निषेध करत आहेत.⁴

दलित लेखक वारंवार दलित स्त्रीवादाला त्यांच्या जातीय गुलामगिरीचे कारण मानत आहेत. माध्यमांपासून ते सरकार-प्रशासन, पोलिस-न्यायपालिका, प्रत्येकजण दलित महिलांबद्दल पक्षपाती भूमिका बजावत आहे. बलात्कारानंतर साथिन भवरीबाईंच्या अंतहीन छळात, पोलिसांपासून ते न्यायालयापर्यंत सर्वानी अतिशय हास्यास्पद पद्धतीने आपली भूमिका बजावली. जयपूरच्या जिल्हा आणि सत्र न्यायाधीशांनी

भंवरीचा बलात्कार खटला खोटा ठरवला आणि असेही म्हटले की, "उच्च जातीचे लोक खालच्या जातीच्या महिलेशी कसे गैरवर्तन करू शकतात?" "मग ते प्रौढ असतात, मुले नाहीत, असे लोक कधीही गैरवर्तन करू शकत नाहीत." आजही भंवरी लढत आहे. ती थकणार नाही आणि लढत राहील.

खैरलाजी येथे बलात्कारानंतर दलित महिला सुरेखा आणि प्रियांकाच्या क्रूर हत्येला प्रशासन, पोलिस, मीडिया आणि महिला संघटनांनी ज्या हलक्या पद्धतीने घेतले ते केवळ चिंताजनकच नाही तर निषेधार्ह देखील आहे. दलित समाजासमोरील आव्हाने, जागतिकीकरण, आरक्षण, सांप्रदायिकता, खाजगीकरण ही दलित महिलांसाठीही आव्हाने आहेत. जातीय दंगली असोत किंवा खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या वाढत्या परिणामामुळे रोजगाराच्या संधी गमावणे असोत किंवा आरक्षण असो, या सर्वांचा सर्वाधिक परिणाम तिलाच होतो. जागतिकीकरण आणि बाजारीकरणामुळे तिच्या श्रमाचे मूल्य दिवसेंदिवस कमी होत चालले आहे, ज्यामुळे त्याचा थेट परिणाम तिच्या आणि तिच्या कुटुंबावर होत आहे. आर्थिक आव्हाने सोडवण्याऐवजी अधिक गुंतागुंतीची होत आहेत. घरी आणि बाहेर थोडे असोत किंवा जास्त, तिला ते व्यवस्थापित करावे लागते. दलित महिलांचा शिक्षणाचा दर खूप कमी आहे, त्या बहुतेक शेतात आणि कारखान्यांमध्ये तुटपुंज्या वेतनावर काम करतात. विकासाच्या नावाखाली तिला पाणी, जंगल नाकारले जात आहे, त्यांना जमीन हिरावून घेतली जात आहे. दलित आदिवासी मुलींना वेश्याव्यवसाय आणि घरगुती काम करण्यास भाग पाडले जात आहे, जिथे त्यांचे वेतन, कामाचे तास आणि सुट्ट्या निश्चित नाहीत.⁵

महिला स्वयंसेवी संस्था ज्या पद्धतीने दलित महिलांच्या बहुतेक चळवळी आणि त्यांचे प्रश्न मांडत आहेत, तो देखील चिंतेचा विषय आहे. या स्वयंसेवी संस्थांनी उपस्थित केलेले प्रश्न निधीवर अवलंबून आहेत, समस्येच्या गांभीर्यावर नाही. आज अनेक गैर-सरकारी महिला संघटना देवदासी आणि शेतीमजूर यासारख्या दलित महिलांच्या प्रश्नावर काम करत आहेत. परंतु त्यांचा दृष्टिकोन असा आहे की दलित महिलांच्या समस्यांकडे सामाजिक क्षेत्रात न पाहता वैयक्तिकरित्या पाहिले जात आहे. बेदनी किंवा देवदासी सारख्या जाती-आधारित व्यवसायांसारखे मुद्दे वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संदर्भात न पाहता सामाजिक संदर्भात पाहिले पाहिजेत; उदाहरणार्थ, महिला मुक्तीचा प्रश्न वैयक्तिक नसून सामाजिक आहे. मला ते असे समजते.

उदाहरणार्थ, जर १८ वर्षांपेक्षा जास्त वयाची स्त्री योग्य विचार करून स्वेच्छेने देवदासी बनू इच्छित असेल, तर मी शरीराचा वापर साधन म्हणून करण्याच्या बाजूने नाही कारण शरीराला स्वतःची प्रतिष्ठा असते, मग ती स्त्रीची असो किंवा पुरुषाची. पण जेव्हा एकाच जातीच्या महिलांना देवदासी, बेदनी किंवा बारबाला बनण्यास भाग पाडले जाते, तेव्हा आपण त्या सक्तीला वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा मुद्दा म्हणू शकत नाही.

सर्व बाजूंनी होणाऱ्या या शोषणाविरुद्ध लढण्यासोबतच, तिला इतर महिला गट आणि विचारसरणींपासून दूर राहून तिच्या समाज आणि कुटुंबाच्या मुक्ततेसह स्वतःच्या मुक्ततेसाठी आणि

समानतेसाठी लढावे लागेल. या सगळ्यात, ती या सर्व मुद्द्यांवर स्वतःला कसे जुळवून घेईल, हा देखील चिंतेचा विषय आहे. आज दलित महिलांशी संबंधित मुद्द्यांच्या नावाखाली, मग तो महिला आरक्षणाचा मुद्दा असो किंवा इतर कोणताही महिलांचा मुद्दा असो, तिला इतर महिला घटनांकडून वारंवार सांगितले जाते की जातीच्या नावाखाली महिला चळवळीचे दोन भाग करू नका किंवा महिला आरक्षण विधेयक मंजूर होऊ देऊ नका, मग आपण बोलू जेव्हा ती तिच्या कुटुंबातील सदस्यांना हेच सांगते तेव्हा तिची खिल्ली उडवली जाते, "मोठ्या गुलामगिरीची तुलना लहान स्वातंत्र्यांशी करू नका" असे म्हणत किंवा व्यंग्यात्मकपणे, "माझे स्वातंत्र्य इतके लहान नाही की तुम्हाला आणि तुमच्यासारख्या लोकांना पुरेशी जागा नाही." ⁶ म्हणून मला वाटतं की दलित महिलांचा विचार आणि संघर्ष खूप कठीण आहे, पण त्या लढत आहेत आणि लढत राहतील. आणि शेवटी, दलित-आदिवासी महिलांचे निर्मला पुतुल यांच्या कवितेसह एक प्रभावी विधान, ज्यासाठी त्या नेहमीच तयार असतील - माझे शब्द अंध माणसाचे डोळे बनावेत, त्याला डोळे असतानाही, जीभ असूनही, मूकपणे तमाशा पाहणाऱ्यांची जीभ बनावीत अशी माझी इच्छा आहे; माझे शब्द ढोल वाजवावेत आणि लोक त्यांच्या घरात रस्त्यावर यावेत अशी माझी इच्छा आहे. ⁷

सारांश

देशाच्या विकासाची स्थिती अभ्यासात असताना पुरुष आणि महिला या दोन्ही घटकांचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. देशाचा सर्वांगीण विकास हा महिलांच्या सर्वांगीण विश्वासाशिवाय देशाचा विकास होणे अशक्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले आहे. "मी माझ्या समाजाचा किंवा कोणत्याही समाजाचा जर संपूर्ण विकास झाला असेल तर त्यासाठी त्या समाजातील स्त्रिया किती शिकल्या आहेत यावरून त्याची परिस्थिती येईल असे उद्गार काढले होते." ⁸ आधुनिक काळात अगदी क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्यापासून ते भारतीय संविधानातील तरतुदींपर्यंत आपण अभ्यास केलेला आहे. भारतीय घटनाकाराने आपल्या विचारांची पूर्ण खोलीपर्यंत जाऊन भारतीय समाजाचे अभिन्न अंग असलेल्या स्त्रियांना परिपूर्ण करण्यासाठी विशेष अधिकार हक्क आणि त्यांच्यासाठी संरक्षणात्मक उपाय योजना करून त्या अंमलात आणण्यासाठी विविध प्रकारचे कायदे आणि कायद्यांद्वारे अंमलात आणलेले आहे.

संदर्भसूची

1. परशुराम चतुर्वेदी, *नॉर्दर्न इंडियाज सेंट ट्रेडिशन*, पृष्ठ १०१ ते १०३
2. कांबळे, बेबी. *जिणं आमचं*. सुलेखा प्रकाशन, २०१५. पृ. १०२
3. वाघमारे, सविता. "ग्रामीण दलित महिलांचे कार्यक्षेत्र: एक अभ्यास." *भारतीय समाजशास्त्र पत्रिका*, खंड ३५, अंक २, २०२१, पृ. १०२-११५.

4. खरात, अश्विनी. "दलित महिलांचे नेतृत्व आणि सामाजिक परिवर्तन." *दलित अध्ययन समीक्षा*, खंड ५, अंक १, २०२०
5. कुलकर्णी, मधुरा. "दलित महिलांचा संघर्ष: एक वास्तव." *सकाळ*, १२ मे २०२४, पृ. ५.
6. पाटील, गणेश. "दलित महिला आणि राजकीय सहभाग." *महाराष्ट्र टाइम्स*, १० मार्च २०२५,
7. साळवे, अंजली. "दलित महिलांचे विचारविश्व आणि सामाजिक बदलातील त्यांची भूमिका." पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, २०२३. पीएच.डी. प्रबंध (Ph.D. Dissertation)
8. शिंदे, प्रज्ञा. "दलित स्त्रीवादी दृष्टिकोन." *दलित स्त्रीवादी साहित्य: निवडक लेखन*, संपादक ऊर्मिला पवार, दिशा प्रकाशन, २०१९, पृ. ४५-६०.